

Олена РУСІНА,

к. і. н., провідний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна), erusina@ukr.net, ORCID: 0000-0003-4769-652X

«ПРИТОЧНИК» 1483 Р. ІЗ ЗБРАННЯ МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХО- ГО МОНАСТІРЯ В КОНТЕКСТІ ЛІТЕРАТУРНИХ ПАМ'ЯТОК ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVI СТ.

АНОТАЦІЯ. У публікації йдеться про творчий потенціал писарського середовища у Великому князівстві Литовському на зламі XV–XVI ст. – передусім про можливий зв'язок між упорядником «Приточника» з колекції київського Михайлівського Золотоверхого монастиря та творцями Волинського короткого літопису й «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею». На думку авторки, два писарі з родини Ходикіних могли долучитися до літературного процесу своєї доби. Це припущення суттєво збагачує картину духовного життя на руських землях Литовської держави у XV–XVI ст.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Велике князівство Литовське, Київ, Михайлівський Золотоверхий монастир, Супрасльський монастир, Волинський Короткий літопис, літописання.

Багатовікова історія київського Михайлівського Золотоверхого монастиря закарбувалась у численних писемних пам'ятках. Наприкінці XIX ст. деякі з них зберігались у самому монастирі й були описані відомим істориком Миколою Петровим (1840–1921 рр.). Серед них привертає до себе увагу надзвичайно цікава збірка, втрачена для науки у недалекому минулому: «Приточник» Васька, писаря пана Миколая Радзивилловича (1483 р.). Цей рукопис із монастирської колекції якимось чином загубився у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві¹, але, на щастя, був свого часу досліджений не тільки Миколою Петровим, а й Володимиром Перетцем².

Було також опубліковано чотири фрагменти цієї писаної півустановом збірки «з сильно зазначеними прикметами канцелярської українсько-білоруської мови»³. Руфіною Дмитрієвою її характер був

¹ Визирь А. П. Собрание книг XV столетия в отделе рукописей ЦНБ АН УССР. *Проблемы рукописной и печатной книги.* Москва, 1976. С. 63. Прим. 1.

² Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. 2. Москва, 1896. № 493 (1655). С. 218–221; Перетц В. Н. Материалы к истории апокрифа и легенды: К истории лунника. *Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук.* Т. 6. Кн. 3. Санкт-Петербург, 1901. С. 54–60.

³ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. К., 1995. С. 93.

визначений як енциклопедичний⁴. У «Приточнику» було об'єднано хронологічні виписки, зразки роботи «пожидовлених» («Логіку» Аль-Газалі⁵) та антиіудейські праці, церковну літературу й «писання ложная» (зокрема, «Аристотелеві врата», «Лунник»⁶, замовляння проти «тресавицы»⁷), а також, за визначенням Дмитра Чижевського, твори, дотичні до «західноєвропейської релігійної легенди»⁸. До них примикає фрагмент послання Феофіла Дедеркіна, адресованого московському князю Василю II Темному, з описом землетрусів, які сколихнули Італію у 1456 р.⁹; воно ґрунтується на перекладі анонімного листа до кардинала Просперо Колонна¹⁰.

З огляду на те, що «Приточник» зберігався у Києві, склалася думка, що він є київським за походженням. Насправді ж рукопис потрапив до Києва зі Смоленська (який, нагадаємо, у 1404–1514 рр. перебував у складі Литовської держави). Справа в тому, що пан Миколай Радзивілович, якому у 1483 р. служив Васько, у 1482–1486 рр. обіймав посаду смоленського намісника великого князя литовського Казимира¹¹. На жаль, ми небагато знаємо про цей відтинок у житті вельможі. Доволі цікаво те, що під час свого порядкування у Смоленську він устиг заприятелювати з тамтешнім православним духовенством: смоленський владика Йоаким був хресним батьком його сина Юрія¹². Водночас за намісництва Миколая Радзивіловича постало чимало безпрецедентних «новин», спричинивши незадоволення й скарги смолян.

Щоправда, Казимир оперативно відреагував на ці порушення і виправив ситуацію – та й Миколай Радзивілович зрештою порозумівся з місцевою громадою. Вже ставши канцлером (головою великокняжої канцелярії) й віленським воєводою (1492 р.), він допомагав її представникам комунікувати з двором литовського «господаря», а в 1505 р. поставив свій підпис під привілеєм Смоленську, виданим наступником Казимира, великим князем литовським Олександром, у відповідь на прохання «всего посполства места, земли Смоленское», що його речником виступав смоленський єпископ Йосиф Солтан. До складу цього документа, крім Казимирового привілею 1440-х рр., увійшли два акти, пов'язані з нехтуванням смоленською «давниною» в ті часи, коли у мі-

⁴ Дмитриева Р. П. Четыре сборники XV в. как жанр. *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. 27. Ленинград, 1972. С. 173.

⁵ Надрукована: Неверов С. Л. Логика иудействующих. *Университетские известия*. Киев, 1909. № 8. С. 39–62.

⁶ Надрукований: Перетц В. Н. Материалы к истории апокрифа и легенды. С. 60–72.

⁷ Текст надруковано: Перетц В. Н. Новые труды по источниковедению древне-русской литературы. *Университетские известия*. Киев, 1906. № 12. С. 117.

⁸ Чижевский Д. История украинской литературы від початків до доби реалізму. Нью-Йорк, 1956. С. 217.

⁹ Цей фрагмент надруковано: Малинин В. Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания: Историко-литературное исследование. Киев, 1901. С. 234.

¹⁰ Казакова Н. А. Западная Европа в русской письменности XV–XVI веков. Из истории литературных связей России. Ленинград, 1980. С. 158–163.

¹¹ Темушев В. Н. Пограничные города Великого княжества Литовского: Дмитровец в XV в. *Studia Historica Europae Orientalis*. Вып. 2. Минск, 2009. С. 97.

¹² Ліцкевіч А. У. Старобеларускія граматы XV ст. з Archiwum głównego akt dawnych у Варшаве. *Здабыткі*. Вып. 11. Мінск, 2009. № 17. С. 30.

сті порядкував Миколай Радзивіллоич; тож він і сам, хай у дещо хи- мерний спосіб, долучився до кодифікації місцевого права¹³.

Прямох документальних даних щодо особи його писаря Васька, найімовірніше, не збереглося. Можна хіба припустити, що він, воче- видь, залишився у Смоленську, коли пан Миколай Радзивіллоич по- кинув місто; принаймні за часів канцлерства останнього функції його писаря виконував Сенько Терехович, також уродженець Смоленська, неодноразово згадуваний у Литовській Метриці¹⁴. (Звичайно, Васько міг і померти, але ми дотримуватимемось оптимістичнішого сценарію.)

Широта інтересів писаря Васька виказує в ньому доволі неординар- ну постать. Воднораз стає зрозумілим, що у Смоленську він мав віль- ний доступ до літератури різноманітного спрямування, перебуваючи у неоднорідному в культурному сенсі середовищі. Тож можна зблизити його «Приточник» з синхронною пам'яткою, яка, на переконання низки науковців, також має смоленське походження¹⁵, – багато ілюстрованим Радзивілівським літописом. Підґрунтям для цього є не тільки наявність західноєвропейських прикмет в його «малоцерковному», словами Олек- сія Чернецова, оформленні, а й такі неортодоксальні моменти, як зобра- ження геомантичних практик на арк. 228 і, ширше, виражений «інтерес ілюстраторів до таємних знань і забобонів», гадань та астрології¹⁶.

Цілком можливо, що культурний доробок Васька не обмежувався створенням «Приточника». Щоправда, висуваючи таке припущення, ми опиняємось у царині гіпотез, які не мають надійного обґрунтуван- ня, і разом переносимось у часи боротьби за Смоленськ, що його 1 серпня 1514 р. захопили московські війська під проводом Василя III. Безпосереднім учасником тих подій був смоленський єпископ Варсо- нофій, якого московський володар залишив «на своем столе [тут: єпар- хії. – О. Р.]»; інші смоляни отримали «волю», тобто можливість самим визначити свою долю, пов'язавши її з Москвою або Вільном¹⁷.

Утім, вже за місяць владика «[со] смольняны изменил» присязі на вір- ність, принесеній Василю III. За свідченнями літописців, після розгро- му московського війська під Оршею гетьманом Костянтином Острозь- ким (8 вересня 1514 р.) Варсонофій відрядив «племянника своего Васка Ходыкина с писанием» до великого князя литовського Сигізмунда I, закликаючи його до походу на Смоленськ¹⁸. Йшлося про змову міської

¹³ Докладно всі ці моменти розглянуто у публікаціях: Полюхов С. В. Привилей великих князей литовских Смоленской земли (середина XV – начало XVI в.). *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2015. № 1. С. 115–134; Его же. Привилей Александра Ягеллона Смоленской земле 1505 г. *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*. 2019. № 1. С. 95–99.

¹⁴ Див., зокрема: Русская историческая библиотека, издаваемая имп. Археографическою комиссиею. Т. 27. Санкт-Петербург, 1910. Ст. 152–161.

¹⁵ Докладніше див.: Русина О. До проблеми походження Радзивілівського літопису. *Київські історичні студії*. 2025. № 1 (20). С. 182–194. Пам'ятка зазвичай датується 1480–1490-ми рр.

¹⁶ Чернецов А. В. Радзивилловская летопись. *Свіцязь / Святязь: Альманах библиофилов Белоруссии*. Минск, 1989. С. 142, 146.

¹⁷ Про масовий виїзд смоленських бояр до Литви див.: Кром М. М. *Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.* Москва, 1995. С. 205–212, 237–253.

¹⁸ Зрозуміло, що, з огляду на оголошену Васи́лем III «волю», проблем із виїздом зі Смоленська Васько Ходикін не мав.

верхівки, до якої належали й бояри Ходикіни¹⁹. Її було викрито, й коли Острозький підійшов до міста, «надеяся на владыку и на князеи смоленских и панов по их совету», то побачив заколотників повішеними на міських мурах. Повернути Смоленськ не вдалося. Варсонофій вцілів, але його заслали у Спасо-Кам'яний монастир на Кубенському озері.

У літописах відсутня інформація про те, як склалася доля його племінника Васька Ходикіна після здійснення дорученої йому надважливої місії. Одначе є джерельні підстави вважати, що Васьків син зрештою опинився на службі у князя Костянтина Острозького, волею обставин втягнутого у смоленські справи. Маємо на увазі запис 1525–1526 рр. у пом'янику Києво-Печерського монастиря, куди було внесено «род пана Данилия Василевича, писаря князя Костянтина Ивановича Острожского, и его жоны Марии»²⁰. Першими серед померлих родичів писаря названі преосвященний єпископ Варсонофій і «Володимир, в святом крещении Василий», в якому вгадується батько Данила Васильовича. Що ж стосується Варсонофія, то сучасником Костянтина Острозького був лише один владика із таким ім'ям – згаданий вище смоленський єпископ, який займав кафедру у 1509–1514 рр. Отже, ми маємо справу з поминанням клану Ходикіних: Варсонофій був братом діда Данила Васильовича, а сам Данило – сином відомого нам Васька.

Писарський статус Данила унаочнює, що затребуваними при княжому дворі виявились не військові навички смоленського боярина, а його культурний потенціал, похідний від «кровного» зв'язку із вищим духовенством і середовищем *literati*²¹. Шлях до писарської посади Данилові, найвірогідніше, втворювали зв'язки його батька Васька. Той, вочевидь, свого часу безпосередньо контактував з Костянтином Острозьким, який здійснював оперативне керівництво антимосковською кампанією 1514 р.; гадаємо, саме йому, а не Сигізмунду, який перебував у Борисові, адресував своє «писание» владика Варсонофій. При цьому, передавши Острозькому лист свого дядька, Васько, скоріше за все, залишився у таборі литовців.

Чи можна ототожнити Васька Ходикіна з писарем смоленського намісника Васьком з 1483 р.? З боку хронологічного це цілком можливо: поодинокі згадка про «Ваську» серед чотирьох «Ходыкиных сынов»

¹⁹ Кром М. М. *Меж Русью и Литвой*. С. 193–194, 208–209.

²⁰ Голубев С. Т. *Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI ст.). Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. 1892. Кн. 6. Отд. 3. С. 78. Відзначимо, що поряд (С. 78–79) наявні поминальні записи, зроблені самим Костянтином Острозьким та його писарем і підскарбієм Єрофеем; з огляду на те, що князя названо тут воеводою троцьким, вони з'явилися у пом'янику не раніше 1522 р. Уточнити цю дату дає можливість нотатка на с. 81, слушно віднесена С.Т. Голубевим до травня 1526 р. (С. IX). Відповідно, запис, який нас цікавить, був внесений до пом'яника десь у 1525–1526 рр. Тодішнє перебування у Києві князя зі своїм почтом пов'язане, вочевидь, із конфліктом, спричиненим діями печерського архімандрита Антонія. У рішенні Сигізмунда I відсторонити його від управління Києво-Печерським монастирем (17 червня 1525 р.) прямо йдеться про клопотання Костянтина Острозького (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 2. Санкт-Петербург, 1848. № 135. С. 161–162).

²¹ Принагідно відзначимо можливість того, що дід Данила прийняв схиму: у вказаному нами поминальному запису третім після Василя (Данилового батька) і Варсонофія (батькового дядька) фігурує «скимник Феогност».

збереглась у реєстрі смоленських князів і бояр, укладеному у 80-х рр. XV ст.²² Тобто ці двоє мешканців Смоленська були принаймні сучасниками. При цьому Васько Ходикін помер десь перед 1525 р., маючи дорослого й одруженого сина Данила, і, отже, прожив близько 60 років.

Вірогідності думці про тотожність двох сучасників-смолян додає те, що Данило Васильович був писарем: адже це заняття нерідко було спадковим. До того ж і він, і упорядник «Приточника» служили впливовим особам, які займали найвищі щаблі в ієрархії тодішнього суспільства, і такий «режим доступу» навряд чи міг бути випадковим.

Не виключено, що, як і Васько з 1483 р., Васько Ходикін і його син Данило були, за лексикою тих часів, «книголюбцями» й навіть залишили свій слід у літописанні. Маємо на увазі дуже цікаву Супрасльську збірку, яка сформувалася на початку XVI ст.²³ Вона складається з двох частин. Перша, новгородська, – це список так званого Літопису Авраамки²⁴; у ньому бракує хронографічного початку і він, як і Толстовський список цього літопису (Санкт-Петербург, Російська національна бібліотека, ОСРК, F.IV.156), уривається на описі погрому Москви ханом Тохтамишем (1382 р.). Другий літопис відзначається складнішою структурою; при виданні Супрасльського збірника у 1836 р. його охрестили Київським скороченим (сама пам'ятка назви не має). Однак ще на зламі XIX–XX ст. дослідники констатували, що ця назва практично не відповідає змісту і не вказує на місце створення пам'ятки²⁵.

У копільтивній частині цього твору простежується виразний інтерес до історії Смоленська. Його ж стосуються і фінальний запис літопису про взяття міста Васиєм III, і подальше «Сказання» про спровоковану цим битву під Оршею. Решта ж наявних у літописі оригінальних звісток, які охоплюють кінцеві десятиліття XV ст., торкається, головним чином, подій на Волині (хоч літописець не обійшов увагою і явища у масштабах всієї Литовської держави). Михайло Грушевський, чуючи в них «голос волинця», навіть припускав, що йдеться про «записки, що походили з двору князів Острозьких»²⁶.

Не дивно, що згодом відомий знавець літописання Великого князівства Литовського Микола Улащик перейменував Київський скорочений літопис на Волинський короткий²⁷; він же видав його у складі

²² Русская историческая библиотека, издаваемая имп. Археологическою комиссиею. Т. 27. Ст. 478. З огляду на згадку в його тексті панцирної служби «пану Миколаю» (Ст. 493), реєстр постав за часів, коли смоленським намісником був пан Миколай Радзивілович.

²³ Нині зберігається у фондах Російського державного архіву давніх актів у Москві (ф. 181, оп. 1, ч. 1, № 21/26). Збірку повністю надруковано: Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи. Москва, 1836.

²⁴ Див. щодо нього: Бобров А. Г. Новгородские летописи XV века. Санкт-Петербург, 2001. С. 229–233.

²⁵ Тиховский Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись». *Киевская старина*. 1893. № 9. С. 365; Арнаутов В. А. «Киевская» летопись Супрасльского сборника: (К вопросу о смоленском летописании). *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*. 1909 г. Т. 14. Кн. 3. Санкт-Петербург, 1910. С. 1, 2.

²⁶ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 198, 199.

²⁷ Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. Москва, 1985. С. 52–54.

корпусу білорусько-литовських літописів²⁸, що, в принципі, не є коректним: походзячи з теренів Литовської держави, вказана пам'ятка типологічно й структурно не має з ними нічого спільного²⁹. На це вказав, зокрема, литовський дослідник К. Гудмантас, назвавши згаданий літопис «специфічним джерелом, створеним на периферії держави»³⁰.

Крім цього, вбачаючи у літописі цілком оригінальний твір, Улащик не зауважив, що перша його частина має не тільки копійчаний, а й вторинний характер, відтворюючи частину Толстовського списку Літопису Авраамки – вибірку подій 862–1461 рр. з Новгородського П'ятого літопису, з акцентованим інтересом до Смоленська (що його уродженцем, на думку фахівців, був упорядник цієї вибірки)³¹. Відтак запроваджена науковцем назва також є умовною і стосується лише комплексу записів за 1481–1500 рр., які й становлять самостійний пам'ятник літописання³². Серед них можна виокремити нотатки, зроблені безсумнівно в оточенні володимиро-волинського владика Вассіана. На користь такої атрибуції свідчать як їх характер та авторська лексика, так і те, що волинські звістки літопису охоплюють період 1487–1497 рр., тобто час перебування Вассіана в сані єпископа.

В них не раз згадуються князі Острозькі. Воднораз перемозі Костянтина Івановича Острозького в битві під Оршею присвячене спеціальне прикінцеве «Сказання». Воно написане з нового аркуша й іншим почерком, ніж попередній текст, і має свої правописні й мовні особливості³³. Відтак йдеться про самостійний літературний твір, наочно відділений від решти тексту пробілом і записом-інструкцією про необхідність прикласти «к тым тетратем» ще шість «про запас на летописець».

Це, однак, не означає, що «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею» можна інтерпретувати як просту приписку. Насправді воно невіддільне від попереднього літописного тексту. По суті, його автор розвинув коротку звістку про здобуття Смоленська, якою фактично закінчується літопис, включивши до свого «Сказання» як її фрагменти³⁴, так і її помилкову дату («Индикт 2, август(та) 1 день, в лето 7023 году» = 1515 р.)³⁵.

«Сказання», яке написане з виразно антимосковських позицій, на жаль, анонімно. Однак одразу стає зрозумілим, що його автор був сучасником

²⁸ *Летописи белорусско-литовские. Полное собрание русских летописей (далі: ПСРА). Т. 35. Москва, 1980. С. 118–127.*

²⁹ Докладніше див.: Русина О. В. Українські аспекти білорусько-литовського літописання: історія й історіографія. *Український історичний журнал*. 2016. № 6. С. 135–137.

³⁰ Gudmantas K. *Bitwa pod Orszą i geneza Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego. 1514 m. Oršos mūšis: karinė pergalė ir jos ženklai*. Vilnius, 2014. S. 101.

³¹ Шахматов А. А. *Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.* Москва; Ленинград, 1938. С. 234–235, 253–254; Приселков М. Д. *Летописи Западной Украины и Белоруссии. Ученые записки ЛГУ. Ленинград, 1941. № 67: Серия ист. наук. Вып. 7. С. 22–23; Его же. История русского летописания XI–XV вв.* Санкт-Петербург, 1996. С. 300–301; Фомина Т. Ю. *Летопись Авраамки: состав, источники, время создания. Актуальные проблемы источниковедения.* Витебск, 2015. С. 145–146.

³² До них не належить запис про сонячне затемнення 1491 р., похідний з Толстовського списку літопису Авраамки.

³³ Владимиров П. В. *Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.* Киев, 1890. Кн. 4. С. 139.

³⁴ Тиховский Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись». С. 365–366.

³⁵ Останнє відзначив В. Арнаутов: «Киевская» летопись Супрасльського сборника. С. 34.

та співвітчизником Острозького і ставився до «славного гетьмана» з неабияким пієтетом, бажаючи йому на майбутнє «здоровья и счастья».

З тексту також випливає, що він був посвячений у справи князя. Про це однозначно свідчить одне з «темних місць» «Сказання», яке не раз спантеличувало дослідників. Маємо на увазі твердження автора про те, що за свої подвиги князь Острозький гідний володіти «самим Божьим градом Иерусалимом», а не те, що сидіти на «здешних великих столечных городах». На нашу думку, ця фраза відсилає читача до казусу 1522 р., коли Острозький, який уже тримав один «столичний» уряд (віленського каштеляна), став воєводою троцьким³⁶. Як відомо, це спричинило незадоволення литовських магнатів, котрі покликалися на обмеження, передбачені привілеєм 1413 р. (такі високі посади могли обіймати тільки католики, тоді як князь був «схизматиком» і до того ж усіляко опікувався інтересами православної церкви). У ситуації, що склалася, Сигізмунд змушений був покликатись на особливі заслуги Острозького й обіцяти надалі неухильно дотримуватись норм Городельського привілею. Без сумніву, цю колізію й мав на увазі автор «Сказання», заочно полемізуючи з недругами Острозького й стверджуючи безумовне право князя сидіти на «здешних великих столечных городах»³⁷.

Ще виразніше про близькість нашого аноніма до Костянтина Острозького свідчить включений до тексту «Сказання» реєстр московських бранців, складений свого часу для гетьмана³⁸. Це, власне, єдине, що пов'язує «Сказання» з історичною конкретикою. Ця пам'ятка – не документальна оповідь, що вийшла з-під пера очевидця подій, а радше твір на задану тему, написаний задля глорифікації Острозького. Не маючи виразного письменницького хисту, автор «Сказання» комбінував (подеколи дуже невправно) цитати зі світської, церковної й апокрифічної літератури³⁹, вдаючись до античних та біблійних аналогій, які, безумовно, лестили князю. І, здається, це не було мистецтвом заради мистецтва: наш анонім напевно сподівався бути почутим князем або, як мінімум, людьми з його оточення.

Загалом образно-метафоричний ряд «Сказання» не містить натяків на суспільне становище його творця. Однак схоже на те, що цей анонім був особою світською; до подібної думки схилився Грушевський, наголошуючи, що в його творі «мотиви сучасної рицарської повісти» переважають над християнською риторикою, а мова «Сказання» «сильно

³⁶ Дуалізм адміністративних структур у ВКЛ був пережитком режиму діархії. Вважалося, що литовський «господар» сидить «на Видли а на Троцех» (цитуємо привілей Смоленській землі 1505 р.: Lietuvos Metrika. Knyga № 5. Vilnius, 1993. P. 272).

³⁷ Ця репліка також дає змогу відкоригувати час створення «Сказання». Як правило, воно фігурує у спеціальній літературі під тією ж датою, що й у тексті літопису: 1515 р. Однак, з огляду на вищесказане, нам здається можливим пересунути її на проміжок між 1522 р. и 1530 р. (часом смерті князя).

³⁸ Див. його повну версію: Западнорусские летописи. ПСРЛ. Т. 17. Санкт-Петербург, 1907. Ст. 185–188.

³⁹ Ця «нерозбірливість» дещо нагадує нам зміст «Приточкика» 1483 р.

зближена до світської»⁴⁰. Науковець також зауважив, що «Сказання» написано «зі становища литовського державного патріотизму, а не зі становища православної церкви»: для його автора московити не єдиновірці, а політичні вороги⁴¹. Цілком зрозуміло, що подібне ставлення було особливо характерним для тих мешканців Литовської держави, які постраждали від російської агресії, втративши свої маєтності, рідних, суспільний статус, звичне середовище.

Беручи до уваги всі зауважені вище моменти, можна припустити, що автором панегіричного стосовно Острозького «Сказання» був писар князя – син Васька Ходикіна Данило. Вірогідність цього припущення збільшується, якщо узяти до уваги особливе ставлення творця «Сказання» до владики Варсонофія. Розповідаючи про успішний фінал Оршанської битви, він, перебільшуючи її наслідки, стверджує, що Костянтин Острозький нібито «выгнал з града Смоленска» Василя III (котрий насправді у той час перебував у Дорогобужі). Звертаючись до князя-тріумфатора, оповідач веде далі: «Великому ж князю Василю пред тобою бежавшу у Московскую сторону, у свои восточныи грады, и после себе и владыку смоленского Варсонофия звел с Смоленска на Москву».

Як бачимо, в цьому фрагменті Варсонофія віктимізовано й разом очищено від будь-яких негативних конотацій, пов'язаних з його присягою і подальшою зрадою московському володарю⁴². Очевидно також, що автор «Сказання» не дбав про його правдивість. Для нього куди важливішим було вписати в свою оповідь смоленського єпископа та обілити його, перекрутивши реальний перебіг подій. І це доволі очікувано для людини, яка, поминаючи своїх померлих родичів у 1525–1526 рр., поставила владику Варсонофія на перше місце – перед батьком і, можливо, дідом.

При цьому Данило «перейняв естафету» від упорядника Волинського короткого літопису. Маємо на увазі кінцівку цієї пам'ятки, де йдеться про здобуття «славного великого града Смоленска (sic!)» Василям III, який «воеводу смоленского пана Юрья Сологубовича отпустил в Литву, а владыку смоленского Варсонофия звел на Москву». Очевидно, для упорядника літопису також була важливою доля опального єпископа, однак він тільки констатував, а не перекручував факти – на відміну від автора «Сказання» (якого, до речі, абсолютно не зацікавила постать смоленського воеводи).

⁴⁰ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 208.

⁴¹ Там само.

⁴² Порівн. з описом його дій у московському письменстві – наприклад, у Йоасафівському літописі, де цей сюжет позначений кінварною маргіналією «О владыце Смоленском»: «Епископ же Варсунофеи Смоленский, презрев божественный суд и поправ своего святительства съвесть и преступи свое обещание и клятву и крестное целование, изменил к государю великому князю» (Йоасафовская летопись. Москва, 1957. С. 165). До речі, у клятвopорушенні можна було звинуватити й Костянтина Острозького, який, перебуваючи у московському полоні з 1500 р., кінець кінцем присягнув на вірність Василю III, дістав свободу дій і завдяки цьому зміг утекти до Литви у 1507 р. (недарма той-таки Йоасафівський літопис зве його «государским изменником» (Там само. С. 166)).

Чи можемо ми деанонімізувати цього літописця, чий твір зрештою опинився у Супрасльському монастирі? Вочевидь, так – але дуже гіпотетично. При цьому варто звернути увагу на те, що воєнно-політичні колізії 1514 р. мали й певний соціокультурний аспект: адже вони спричинили не тільки масові «виїзди» мешканців Смоленська, а й розпорошення сконцентрованих у місті книжкових багатств. Певно, саме тому дорогоцінний Київський Псалтир, створений на замовлення смоленського ексвладики Михаїла (1397 р.), зрештою опинився в руках земського підскарбія Абрама Єзофовича і був вкладений ним у віленську Микільську церкву (1518 р.). Був, очевидно, вивезений зі Смоленська згаданий вище Радзивілівський літопис, що в його маргіналіях 1528 р. дослідники убачають «волинський слід». Аналогічно теренами Литовської держави «помандрував» Віленський список Літопису Авраамки (дописаний у Смоленську у 1495 р. з волі місцевого єпископа Йосифа Болгариневича), кінець кінцем потрапивши до Дерманського монастиря поблизу Острога⁴³, який заснував і яким опікувався Костянтин Іванович Острозький.

Цей напрямок руху, Смоленськ – Волинь, нам видається доволі прикметним. Можливо, вивезеним зі Смоленська літописом зацікавився князь Острозький – як можливо й те, що цей манускрипт наштовхнув його на думку про включення Волині в контекст загальноруської історії. Якщо такий задум й справді був, то він здійснився у вигляді Супрасльської збірки, яка складається з копії Толстовського списку⁴⁴ Літопису Авраамки (з викладом подій від початків Русі), Волинського короткого літопису й панегіричного «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею».

Поява цієї збірки саме у Супрасльському монастирі (десь перед 1527 р.)⁴⁵ також може бути не випадковою. Варто згадати, що його співкритиком був митрополит Йосиф Солтан (1507–1522 рр.), колишній смоленський єпископ. При цьому в різні часи монастирську бібліотеку поповнювали книжки з його власного зібрання (наприклад, Пролог 1512 р. роботи диякона Йоакима і його помічників, П'ятикнижжя Мойсеєве, переписане у 1514 р. митрополитим дяком Федором, збірка історичних книг Біблії (Ісус Навин, Судді, Царства, Руф, Есфір)). Супрасльський монастир мав певні зв'язки з дітищем Острозького – Дерманським монастирем⁴⁶. Вважається також, що до Супрасля потрапив рукопис, пов'язаний походженням з Костянтином Острозьким⁴⁷.

⁴³ Літопись Авраамки. ПСРЛ. Т. 44. Санкт-Петербург, 2018. С. VIII.

⁴⁴ З огляду на згадану вище вибірку подій 862–1461 рр. він був смоленським за походженням.

⁴⁵ Супрасльська збірка була складовою давнішого конволюта, відомого за описом бібліотеки Супрасльського монастиря 1557 р. як «книга Царственник з летописц(ем)». Цей конволют з'явився у монастирській бібліотеці до того, як його архімандритом став Сергій Кимбар (Морозова Н., Темчин С. Древнейшие рукописи Супрасльського Благовещенського монастиря (1500–1532 гг.). *Z dziejów monasteru Supraskiego*. Białystok, 2005. S. 130. № 17). Згідно з новітніми дослідженнями, це сталося у 1527 р. (Темчин С. Когда Сергей Кимбар начал управлять Супрасльским монастырем: К уточнению хронологии первых настоятелей. *Rocznik Teologiczny*. R. 65. Zesz. 3. Warszawa, 2023. S. 531–542).

⁴⁶ Темчин С. Когда Сергей Кимбар начал управлять Супрасльским монастырем. С. 532.

⁴⁷ Темчин С. Супрасльський список Хроніки Георгія Амартола середини XVI века и его антиграф 1494 года. *Кныготыра*. Т. 49. Vilnius, 2007. P. 68–86.

Зрозуміло, що князь, будучи покровителем і благодійником православної церкви у державі, час від часу спілкувався з митрополитом – а після 1514 р. їх, певно, зблизили й смоленські справи, в які через війну був втягнутий Острозький. Своєю чергою Йосиф Солтан був добре обізнаний з життям місцевого «поспольства», чиїм речником він подеколи виступав (як, наприклад, у 1505 р., коли звертався до великого князя Олександра з проханням надати земський привілей Смоленську).

Звісно, Йосиф Солтан добре знав свого наступника на смоленській єпископській кафедрі Варсонофія та інших членів впливового клану Ходикіних, включно з Васьком. Той, знаний нам, як довірена особа владики Варсонофія, як уже зауважено вище, імовірно був «книголюбом» (особливо, якщо є правильним наше припущення про його тождність з писарем Васьком з 1483 р.). Отже, залишивши Смоленськ у 1514 р., Васько міг згодом бути задіяний у планах, які постали на перетині зацікавлень митрополита й князя Острозького – зокрема, скопіювати вивезений зі Смоленська Толстовський список Літопису Авраамки. Потім він приєднав до цієї копіювання волинську літописну пам'ятку, отриману, вочевидь, від Костянтина Острозького. Однак це були не «записки, що походили з двору князів Острозьких», як уявлялось Грушевському, а радше щорічні нотатки, зроблені у колі володимиро-волинського єпископа Вассіана (1486–1497 рр.)⁴⁸. Васьком Ходикіним ці нотатки були доповнені й відредаговані – причому не завжди коректно⁴⁹; його ж перу належить короткий фінальний запис про здобуття «славного великого града Смоленска» Васи́лієм III.

Згодом Васькова праця якимось чином потрапила до рук його сина Данила – людини з близького оточення Костянтина Острозького. Суто особисті інтереси підштовхнули Данила до створення «Сказання», далекого від історичної конкретики, з пишною похвалою князю, в якій знайшлося місце і для перебільшення його військових успіхів, і для його апології, і для згадки про непересічного родича автора. При цьому він частково скористався доробком свого батька – Васька Ходикіна, якого ми вважаємо упорядником «Приточника» 1483 р. Звісно, лише віднайдення цієї пам'ятки (яка могла загубитися через свій невеликий, ін-октаво, розмір) могло б підтвердити чи спростувати запропоноване нами ототожнення з точки зору палеографії. А поки що лише констатуємо: воно здається вірогідним і не суперечить відомим нам фактам.

⁴⁸ Як уже відзначалося, волинські звістки літопису охоплюють 1487–1497 рр., тобто період перебування Вассіана у сані єпископа (до його смерті). З іншого боку, придворний літописець Острозького, розповідаючи про Молдавську кампанію 1497 р., обов'язково згадав би, що саме в той час князь став великим гетьманом литовським (порівн.: Хроника Быховца. ПСРЛ. Т. 32. Москва, 1975. С. 165; Летописи белорусско-литовские. С. 124–125).

⁴⁹ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 200, прим. 3.

'PRYTOCHNYK' 1483 FROM THE COLLECTION OF ST. MICHAEL'S GOLDEN-DOMED MONASTERY IN THE CONTEXT OF LITERARY MONUMENTS OF THE FIRST THIRD OF THE 16TH CENTURY

ABSTRACT. *The paper addresses the issue of creative potential of scribes' milieu in the Grand Duchy of Lithuania on the verge of 15th–16th century. The stress is laid on the possible connection between compiler of «Prytochnyk» from Kyiv St. Michael's Golden-Domed monastery's collection and creators of the so-called Shorter Volhynian Chronicle and «The Tale on the Prince Kostiantyn Ostroz'kyi's Victory Near Orsha». According to author's observations, two scribes from Khodykin family were contributors to the literary process of the age. This hypothesis enriches significantly the picture of the spiritual life of the Ruthenian lands of Lithuanian state in the 15th–16th century.*

KEY WORDS: *Grand Duchy of Lithuania, Kyiv, St. Michael's Golden-Domed monastery, Suprasl' monastery, Prince Kostiantyn Ostroz'kyi, Shorter Volhynian Chronicle, chronicle-writing*

88

REFERENCES

1. Akty, odnosyashiesya k istorii Zapadnoy Rossii. T. 2. Sankt-Peterburg, 1848. #135. S. 161–162.
2. Arnautov V.A. (1910). "Kievskaya" letopis Suprasl'skogo sbornika: (K voprosu o smolenskom letopisanii). Izvestiya Otdeleniya russkogo yazyika i slovesnosti imperatorskoy Akademii nauk. 1909 g. T. 14. Kn. 3. Sankt-Peterburg. S. 1, 2.
3. Bobrov A. G. (2001). Novgorodskie letopisi XV veka. Sankt-Peterburg. S. 229–233.
4. Chernecov A. V. (1989). Radzivilovskaya letopis. Svicyaz – Svityaz: Almanah bibliofilov Belorussii. Minsk. S. 142, 146.
5. Chyzhevskiy D. (1956). Istoriia ukrainskoi literatury vid pochatkiv do doby realizmu. New York. S. 217.
6. Dmitrieva R. P. (1972). Cheti sborniki XV v. kak zhanr. Trudy Otdela drevnerusskoj literatury. T. 27. Leningrad. S. 173.
7. Fomina T. Yu. (2015). Letopis Avraamki: sostav, istochniki, vremya sozdaniya. Aktualnye problemy istochnikovedeniya. Vitebsk. S. 145–146.
8. Golubev S. T. (1892). Drevnij pomyannik Kyivo-Pecherskoj Lavry (konca XV i nachala XVI st.). Chteniya v Istoricheskom obshestve Nestora-letopisca. Kyiv. Kn. 6. Otd. 3. S. 78.
9. Gudmantas K. (2014). Bitwa pod Orszą i geneza Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego. 1514 m. Oršos mūšis: karinė pergale ir jos ženklai. Vilnius. S. 101.
10. Hronika Byhovca. PSRL. T. 32. Moskva, 1975. S. 165.
11. Hrushevskiy M. (1995). Istoriia ukrainskoi literatury. T. 5. Kn. 1. Kyiv. S. 93, 198–199, 200, 208.
12. Ioasafovskaya letopis. Moskva, 1957. S. 165.
13. Kazakova N. A. (1980). Zapadnaya Evropa v russkoj pismennosti XV–XVI vekov. Iz istorii literaturnyh svyazey Rossii. Leningrad. S. 158–163.
14. Krom M. M. (1995). Mez Rusyu i Litvoj: Zapadnorusskie zemli v sisteme russko-litovskih otnoshenij konca XV – pervoj treti XVI v. Moskva. S. 205–212, 237–253.
15. Letopis Avraamki. PSRL. T. 44. Sankt-Peterburg, 2018. S. VIII.
16. Letopisi belorusko-litovskie. PSRL. T. 35. Moskva, 1980. S. 118–127.
17. Lickevich A. U. (2009). Starabelaruskaya gramaty XV st. Z Archiwum glownego akt dawnych u Varshave. Zdabytki. Vyp. 11. Minsk. № 17. S. 30.
18. Lietuvos Metrika. Kn. № 5. Vilnius, 1993. P. 272.
19. Malinin V. (1901). Starec Eleazarova monastyrya Filofej i ego poslaniya: Istoriko-literaturnoe issledovanie. Kyiv. S. 234.
20. Morozova N., Temchin S. (2005). Drevnejšie rukopisi Suprasl'skogo Blagoveshenskogo monastyrya (1500–1532 gg.). Z dziejow monasteru Suprasl'skiego. Bialystok. S. 130. № 17.
21. Neverov S. L. (1909). Logika iudejstvuyushih. Universitetskie izvestiya. Kyiv. № 8. S. 39–62.
22. Peretc V. N. (1901). Materialy k istorii apokrifa i legendy: K istorii lunnika. Izvestiya Otdeleniya russkogo yazyika i slovesnosti imp. Akademii nauk. T. 6. Kn. 3. Sankt-Peterburg. S. 54–60.
23. Peretc V. N. (1906). Novye trudy po istochnikovedeniyu drevne-russkoj literatury. Universitetskie izvestiya. Kyiv. № 12. S. 117.
24. Petrov N. I. (1896). Opisanie rukopisnyh sobranij, nahodyashihhsya v gorode Kyive. Vyp. 2. Moskva. № 493 (1655). S. 218–221.
25. Polehov S. V. (2015). Privilei velikih knyazey litovskih Smolenskoj zemli (seredina XV – nachalo XVI v.) Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. № 1. S. 115–134.
26. Polehov S.V. (2019). Privilej Aleksandra Yagellona Smolenskoj zemle 1505 g. Drevnyaya Rus: Voprosy medievistiki. № 1. S. 95–99.
27. Priselkov M. D. (1941). Letopisi Zapadnoj Ukrainy i Belorussii. Uchenye zapiski LGU. Leningrad. № 67: Seriya ist. nauk. Vyp. 7. S. 22–23.

28. Priselkov M.D. (1996). Istoriya russkogo letopisaniya XI–XV vv. Sankt-Peterburg. S. 300–301
29. Russkaya istoricheskaya biblioteka, izdavaemaya imp. Arheograficheskoyu komissieyu. T. 27. Sankt-Peterburg, 1910. St. 152–161, 478.
30. Rusyna O. (2025). Do problemy pokhodzhennia Radzyvillivskoho litopysu. Kyivski istorychni studii. Kyiv. № 1 (20). S. 182–194.
31. Rusyna O. V. (2016). Ukrainski aspekty bilorusko-lytovskoho litopysannia: istoriia y istoriohrafii. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. Kyiv. № 6. S. 135–137.
32. Shahmatov A. A. (1938). Obozrenie russkikh letopisnyh svodov XIV–XVI vv. Moskva; Leningrad. S. 234–235, 253–254.
33. Supraslskaya rukopis, sodержashaya Novgorodskuyu i Kyivskuyu sokrashennye letopisi. Moskva, 1836.
34. Temchin S. (2023). Kogda Sergij Kimbar nachal upravlyat Supraslskim monastyrem: K utochneniyu hronologii pervyh nastoyatelej. Rocznik Teologiczny. R. 65. Zesz. 3. Warszawa. S. 531–542.
35. Temchin S. (2007). Supraslskij spisok Hroniki Georgiya Amartola serediny XVI veka i ego antigraf 1494 goda. Knygotyra. T. 49. Vilnius. R. 68–86.
36. Temushev V. N. (2009). Pogranichnye goroda Velikogo knyazhestva Litovskogo: Dmitrovec v XV v. Studia Historica Europae Orientalis. Vyp. 2. Minsk. S. 97.
37. Tihovskij Yu. (1893). Tak nazyvaemaya “Kratkaya Kyivskaya letopis”. Kyivskaya starina. Kyiv. № 9. S. 365.
38. Ulashik N. N. (1985). Vvedenie v izuchenie belorusko-litovskogo letopisaniya. Moskva. S. 52–54.
39. Vizir A. P. (1976). Sobranie knig XV stoletiya v otdel rukopisey TsNB AN USSR. Problemy rukopisnoy i pechatnoy knigi. Moskva. S. 63.
40. Vladimirov P. V. (1890). Obzor yuzhnorusskikh i zapadnorusskikh pamyatnikov pismennosti ot XI do XVII st. Chteniya v Istoricheskom obshestve Nestora letopisca. Kyiv. Kn. 4. S. 139.
41. Zapadnorusskie letopisi. PSRL. T. 17. Sankt-Peterburg, 1907. St. 185–188.

